

ÇEVRECI ELEŞTİRİ ÜZERİNE GENEL BİR DEĞERLENDİRME

Hüseyin AYZAZ*

Özet

Çevresel tahribatların ve insan eliyle doğaya verilen zararların modernite sonrası sanayi ve teknolojik gelişmeler neticesinde hızla arttığı gözlemlenmektedir. Verilen zararlar neticesinde insanlığı bekleyen kötü sona ilişkin birçok bilgilendirme, istatistiksel veriler yoluyla yapılmaya çalışılmaktadır. Ancak insanları etkileyen şey verilerden ziyade duygulardır. Bu nedenle doğaya ilişkin bilinçlendirmeyi sağlamak adına edebiyat da kullanılır. Edebiyatın bu amaçla kullanılmasıyla başlayan yaklaşımlar neticesinde Çevreci Eleştiri ortaya çıkmıştır. Çalışmada Çevreci Eleştiri'nin kaynaklarına, konusuna ve yöntemine ilişkin genel bir değerlendirmede bulunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Çevreci Eleştiri, Ekoeleştiri, Ekoloji.

SURVEY ON ECOCRITICISM

Abstract

It is observed that environmental destroying and ruining on nature have augmented on account of development of industry and technology at after modernity. A good few prudence about terrible end that expectant for mankind is maked by way of statistic. But people are affected feelings more than datas. Therefore, literary are made use of for consciousness raising. Ecocriticism has arised in consequence of approach that begin with make use of literature. This article is survey about sources, subject and method of Ecocriticism.

Keywords: Ecocriticism, Ecology.

Giriş:

İnsan, tarih boyunca çevresiyle etkileşim hâlinde olarak, yaşadığı çevreyi, zamanın ve tekniğin sunduğu imkânlar ölçüsünde, kendisine en uygun şekilde dönüştürür. İnsanın, bu dönüştürme ve değiştirme gereksinimi yalnızca güven ve barınma ihtiyacı değildir. Hızlı nüfus artışı, büyük ölçekli sanayi tesislerinin inşa edilmesi, en az maliyetli üretimin gerçekleştirilmesi düşüncesi, zaman içerisinde insanın çevresini pervasızca tahrip etmesi hâlini alır.

Çevreye verilen zararın sürekli artışı, bir süre sonra dünyanın çeşitli bölgelerinde yaşamı tehdit eder hâle gelir ve bu tehdit süratle yayılmaya başlar. Kötü gidişatı sezen insan, söz konusu tahribata dikkat çekmek ve türünü bekleyen kötü sona işaret etmek için çeşitli yöntemler geliştirir. Söz konusu yöntemlerin başında basın ve yayın organları yoluyla, çevreye verilen zararların yol açtığı tehlikeler, nesli tükenen hayvanlar, kuruyan, zehirlenen akarsular veya içme suları, tahrip edilen orman alanları vb. sonuçların istatistiksel verilerle sunulması gelmektedir.

* Arş. Gör.; Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ayazhuseyn@gmail.com.

Bunun yanı sıra, çeşitli eylem ve gösterilerle doğal yaşama ve çevreye verilen zarara dikkat çekilmeye çalışılır. Edebiyat da çevreye ilişkin duyarlılığını çeşitli türlerde konuyu ele alışıyla gösterir. Pek çok edebî türde, genel veya özel bir mesele üzerinden çevreyi ve çevre sorunlarını ele alan eserler oluşturulmasının yanı sıra, çevreci yaklaşımı esas alan bir de eleştiri yöntemi geliştirilir. “Ecocriticism” kavramıyla ortaya çıkan yöntem Türkçede Çevreci Eleştiri veya Ekoeleştiri olarak adlandırılır.

Edebiyatta çevre duyarlılığının ortaya çıktığı ve bu yönde eserlerin verilmeye başlandığı 1960’ların sonu itibarıyla çeşitli yöntemler de oluşmaya başlar. Derin Ekoloji, Toplumsal Ekoloji, Ekofeminizm ve Ekopsikoloji söz konusu yaklaşımlardandır. Bu yaklaşımlarla birlikte edebiyatta kendi içerisinde edebî metinlerin değerlendirilmesine ilişkin bir yöntem ortaya konmuştur.

Çalışmada, Çevreci Eleştiri’nin yararlandığı kaynaklar ve bu kaynakların ana motivasyon noktalarını incelemek ve Çevreci Eleştiri’nin tartışılan konu, yöntem ve dil meseleleri değerlendirilerek konunun genel anlamda bir bütün hâlinde ele alınması amaçlanmaktadır.

Çevreci Eleştiri’nin Beslendiği Görüşler:

Derin Ekoloji:

Modern toplumların hızlı sanayileşme ve teknolojileşme içerisinde, doğayı neredeyse yok sayan tavırlarına karşılık, onu ön planda tutan yaklaşımıyla Derin Ekoloji akımı ortaya çıkar. Derin Ekoloji, insandan başka her şeyin insanın kullanımında olduğu görüşünü reddederek, insan merkezci bir anlayışın aksine insanı da doğanın parçası kabul eden daha bütüncül bir algı ile doğa merkezci anlayışı savunur.

Derin Ekoloji kavramını ilk olarak İsveçli bilim adamı Arne Naess kullanır ve derin ekoloji - sığ ekoloji ayrımını ilk olarak 1972 yılında Bükreş’teki “Üçüncü Dünyanın Geleceği Konferansı”nda dile getirir (Yaylı - Çelik, 2011: 371). Norveçli felsefeci Naess’in, Sessions ile birlikte üzerinde çalışarak oluşturdukları Derin Ekoloji’nin ilkeleri sekiz noktada toplanmaktadır.

1. Yeryüzündeki insan ve insan dışı yaşamın iyi durumda olması ve gelişmesi kendi başına [Eş anlamlıları: içsel değer (intrinsic value), doğasında bulunan değer (inherent value)] değerlidir. Bu değerler insan dışı dünyanın insan amaçları için yararlı olup olmamalarından bağımsızdır.
2. Yaşam formlarının zenginliği ve çeşitliliği bu değerlerin gerçekleştirilmesine katkıda bulunur ve kendi başlarına da bir değerdir.

3. Yaşamsal gereksinimlerini karşılamak dışında insanların bu zenginliği ve çeşitliliği azaltmaya hakları yoktur.
4. İnsan yaşamının ve kültürlerinin gelişimi, insan nüfusunun önemli ölçüde küçülmesiyle bir arada olabilir. İnsan dışı yaşamın gelişimi daha küçük bir insan nüfusunu gerektirir.
5. İnsan dışı dünyaya mevcut insan müdahalesi aşırıdır ve bu durum hızlı bir şekilde kötüleşmektedir.
6. Dolayısıyla politikalar değişmelidir. Bu politikalar temel ekonomik, teknolojik ve ideolojik yapıyı etkilemektedir. Bu değişikliğin gerçekleşmesi hâlinde ortaya çıkan durum, mevcut durumdan derin farklı olacaktır.
7. İdeolojik değişiklik gittikçe yükselen bir yaşam standardına bağlı kalmaktan çok, temelde yaşam niteliğini takdir etme (önemini anlamak) (içsel değer durumlarında yaşama) yönünde olacaktır. İrilik (bigness) ve büyüklük (greatness) arasındaki farka ilişkin engin bir bilinç oluşacaktır.
8. Yukarıda anlatılan noktalara katılanlar gerekli olan değişiklikleri yerine getirmeye uğraşmakla doğrudan veya dolaylı olarak yükümlüdürler (Şakacı, 2011: 192).

Derin Ekoloji'ye göre yeryüzündeki canlı veya cansız, doğanın parçası olan her unsur, varlığının değeri açısından doğada aynı haklara ve imkânlarla sahiptir. Bu özelliğiyle Budizm ve Taoizm gibi doğu dinlerinin öğretilerine paralelliği söz konusudur. Yeryüzündeki tüm varlıkların aynı safta toplanması, bir taşta, bir ağaca, bir akarsuya, bir hayvana verilen değerle bir insana verilen değer eşitliği Derin Ekoloji hareketlerine 'mistik' bir yan katmaktadır (Çüçen, 2011).

Derin Ekoloji anlayışı, doğanın kendiliğinden bir değer taşıdığını ileri sürer ve bu nedenle doğaya zarar verebilecek her türlü endüstriyel gelişmeyi ikinci plana atar. Bu bakış açısıyla aynı olan Laupold'un "Toprak Etiği" fikrine göre "günlük yaşamın biyotanın sağlığına göre düzenlenmesi, çevre sağlığına zarar verecek her tür davranışın yasaklanması gerekir" (Özdağ, 2011: 30). Yapılacak olan herhangi bir şey doğanın devamlılığını, güzelliğini ve bütünlüğünü koruyorsa doğru, aksi hâlde yanlıştır.

Doğayı merkez kabul eden ve zaman zaman 'insan' aleyhtarı söyleme varan görüşlere de sahip olan Derin Ekoloji'ye çeşitli eleştiriler yöneltilmektedir. Aslında 'derin' olarak adlandırılan görüşün yüzeysel olduğu; çok fazla eklektizme maruz kaldığı ve bu nedenle 'potporiyi' andıran bir yapı üzerinde yükseldiği; nüfus üzerinde durarak asıl sorun olan tüketim eşitsizliğini görmezden geldiği gibi eleştiriler bunlardan bazılarıdır (Yaylı ve Çelik, 2011: 375).

Derin Ekoloji görüşü, her ne kadar insan aleyhtarı ve insanı düşünmekten ve onun çıkarlarını göz önünde tutmaktan bahsetmiyor olsa da yine insanı merkeze alan örtülü niyeti dikkati çekmektedir. Mellor, konuyla ilgili olarak Derin Ekoloji'nin kendini gerçekleştirme ilkesinin insan merkezli bir motivasyon olduğunu dile getirir. Diğer bir deyişle, doğadaki bütün canlıların eşit olduğu iddiasının, insana ait sosyopolitik kategorilerin doğaya yansıtılması olduğunu iddia eder (Yardımcı, 2006: 72). Bunun yanında 'doğayı korumak' söyleminden hareket eden Derin Ekoloji doğanın kendi kendisini koruyabildiği gerçeğini göz ardı etmektedir. Aslında doğa merkezci söyleme sıkı sıkıya sarılmış hatta insan nüfusunun doğanın düzenine zarar vermeyecek seviyede tutulması gerektiğinden bahsetmiş olsa da Derin Ekoloji, örtülü ve saklı bir yapıda 'insan'ın çıkarlarını gözetmektedir.

Dünya yüzünde pek çok topluluk çevresel felaketler ve tahribatlar neticesinde yok olmuştur ve yok olmaktadır. Ancak doğa kendisini her seferinde yenilemesini bilmiş ve varlığını devam ettirmişken gerçekleştirdiği çevresel tahribattan her defasında zararlı çıkan insan olur. Paskalya adasında yaşanan tecrübe önemli bir örnektir. Paskalya adasında yaşayan topluluğun yaptığı çevresel tahribat neticesinde adayı yaşanamaz hâle getirmesinin ardından adada canlı insan kalmaz. Ancak insanların yok olması neticesinde Paskalya adası kendi doğal varlığını ve zenginliğini tekrar kazanır.¹ Görüldüğü üzere doğa kendisini iyileştirebilmektedir. Bu örnekten hareketle Derin Ekoloji'nin 'insan yerine doğa' ve 'her şey doğa için' temel söylemlerinin ardında gizli bir insan merkezilik olduğunu söylemek mümkün görünmektedir. Çünkü doğa kendi varlığını her halükârda devam ettirebilmektedir. Doğayı tahrip ettiği için zarar görense insanın ta kendisidir. Bu nedenle korunmaya muhtaç olan aslında insandır. Derin Ekoloji görüşü her ne kadar doğayı merkeze yerleştirdiğini söylese de aslında insanı koruma hedefini taşıdığını ifade etmek mümkündür.

Ekofeminizm:

Feminist hareketle ekolojinin bir araya getirilmesiyle oluşturulan bir disiplin olan Ekofeminizm terimini "1974'te, kadının baskı altına alınması ile doğanın baskı altına alınması arasında açık bağlantılar gören ve feminist hareketin çevreci hareket ile birleştirilmesini savunan Fransız feminist Françoise d'Equibonne literatüre sokmuştur" (Çüçen, 2011: 8). Ekofeministlere göre, "erkeğin kadın üzerindeki egemenliği ile insanın doğa üzerindeki egemenliği arasında bir bağlantı vardır. Onlara göre, doğanın tahribinden sorumlu olan insan merkezilik değil, erkek merkeziliktir" (Çüçen, 2011: 9). Ekofeminizm ve Derin Ekoloji görüşleri doğa tahribatının sorumlusu olarak farklı unsurları işaret etmektedirler. Doğa

¹ Belgesel için bk. (<http://video.nationalgeographic.com/video/national-geographic-channel/full-episodes/explorer/ngc-easter-island-underworld/>). Detaylı bilgi için bk. (<http://www.firochromis.com/paskalya/>).

açısından bakarak ve doğayı merkeze alarak söylem geliştiren Derin Ekoloji, çevresel sorunlardan cinsiyet ayrımı gözetmeksizin insanı sorumlu tutarken; Ekofeminizm ise ataerkilliği sorumlu tutarak insan merkezilik yerine erkek merkeziliği çevresel sorunların başlıca nedeni olarak görür. Her iki yaklaşımın da es geçtiği ve hesaba katmadığı şey benzerdir. Derin Ekoloji doğal kaynakların fütursuzca tüketilmesinde ve doğanın tahrip edilmesinde pay sahibi olanları araştırmadan toptancı bir anlayışla hareket etmektedir. Bu nedenle şehirde yaşayan ve günlük yaşamında kullandığı araçlarla çevreye zarar veren birisiyle, bir dağ köyünde yaşayan bir insanın doğayı tahrip etme suçunun aynı kabul edilemeyeceği göz önüne alınmalıdır. Benzer bir yaklaşımı Mellor da nüfus artış oranıyla ilgili olarak dile getirmektedir. O da insanların çevreye zarar veriş oranlarını, tüketim miktarları üzerinden değil de nüfus artış miktarları üzerinden değerlendirmenin yanlış olacağı kanaatindedir (Yardımcı, 2006: 73). Ekofeminizm görüşünde ise dikkat çeken nokta doğa tahribatında sorumlunun erkek egemen toplum yapısı olarak kabul edilmesidir. Buradaki kıstas da Derin Ekoloji’de olduğu gibi ayrıştırıcıdır ve Ekofeminizm’in, çevrenin korunması yönünde ürettiği söylem doğayı savunmaktan ziyade ataerkil yapıya saldırmaya yarayacak bir araç hâlini almıştır. Diğer yandan Ekofeminizm, tüm kadınları çevre kirliliği ve tahribatının dışında tutarak onların tahribata maruz kaldığını söylemesi Derin Ekoloji görüşünde olduğu gibi metonimik bir algının neticesidir. Erkeği tüm çevre sorunlarının sorumlusu kadını ise doğa gibi edilgen ve işlenmeye muhtaç bir nesne olarak görmek fikri çok da doğrudan kabul edilir bir görüş değildir. Nitekim endüstrileşme ve kadının iş hayatına girişiyle birlikte kadınların da pek çok çevresel soruna yol açan kararların hatta uygulamaların altına imza attıklarını görmek mümkündür. Ekofeminizme göre, “çevre sorunlarının kadın sorunları hâline gelmesinin ve kadınların mağduriyetinin nedeni ataerkilliğin kadın ve doğa arasında yakınlık oluşturarak her ikisini de tahakküm altına almasıdır. Ataerkillik tarafından kadın ve doğanın ikili sömürüsü Ekofeminizm’in temel bakış açısıdır” (Çetin, 2005: 62). Burada dikkatten kaçan şey doğanın yalnızca erkekler tarafından sömürüldüğü ve tahrip edildiği varsayımıdır. Kadınların doğaya müdahalesini yok sayan ve görmezden gelen Ekofeminizm, doğaya müdahalenin kadın erkek ayrımı olmaksızın insanlar tarafından yapıldığını yadsımaktadır. Feminizm anlayışına göre kadının sömürüsü erkek tarafından gerçekleştirilirken doğanın sömürüsü de onun üzerine yıkılmaktadır. Ancak burada kadının yok sayılması son derece yanlıştır.

Ekofeminizm’e göre doğa sömürüsünün sona ermesi kadın sömürüsünün sona ermesiyle mümkün olacaktır. Kadının sömürü nesnesi olarak görülmediği bir toplumda doğa da sömürü nesnesi olmaktan kurtulacaktır. Bu görüşe göre; Ekofeminizm mantıksal açıdan Toplumsal Ekoloji görüşüyle örtüşmektedir. Toplumsal Ekoloji, çevresel sorunların çözümünü, toplumsal olarak hükmetme ve sömürme anlayışından kurtularak daha katılımcı ve eşitlikçi bir toplumsal

yapının oluşturulmasında görür. Ekofeminizm de doğayı sömürmek ile kadını sömürmenin farklı şeyler olmadığını; erkeklerin kadın sömürüsüne son vermek suretiyle doğa sömürüsüne de çözüm getirebileceği fikrini savunur.

Toplumsal Ekoloji:

Toplumsal Ekoloji'ye göre doğa, 'ecosphere'de var olan her şey değildir. Toplumsal çevre bilimciler için doğa geçmişte ve şimdide aynı şey değildir. Onlar doğayı gelişen ve sürekliliğe sahip bir yapı olarak görürler. "Doğa giderek genişleyen çok uzun bir farklılaşma süreci olarak görülmesi gereken *evrimsel* bir gelişimdir. Bu süreç ne kadar farklı olursa olsun cansızdan canlıya ve nihayet toplumsal olana doğru birikerek çoğalan, evrimsel bir süreçtir" (İdem, 2002: 9).

Toplumsal Ekolojistler alışılmış olan doğa algılayışından farklı olarak doğayı ikiye ayırırlar. "Birinci doğa' insani olmayan doğa yani 'vahşi doğa' olarak, doğal dünyanın özellikle de organik dünyanın birikimsel evrimi olarak tanımlanabilir. 'İkinci doğa' ise insanlar tarafından yaratılan tüm değerleri içerir" (İdem, 2002: 9). Yani insani ve toplumsal olan her şey ikinci doğa içine alınır. Bu bakımdan Derin Ekoloji'nin insanı da doğanın bir parçası olarak gören yaklaşımına paralellik göstermektedir. Zira doğanın bir parçası olarak kabul edilen insanın ortaya koymuş olduğu yapılar da Toplumsal Ekoloji görüşüne göre doğanın bir parçası olarak kabul edilmelidir. "Bir bütün olarak doğanın bu iki gelişimini karşıt ve tamamen dualist bir zıtlık değil de son derece yaratıcı ve paylaşılan bir 'evrim' olarak ele alan hemen hemen tek yaklaşım toplumsal ekolojidir" (İdem, 2002: 9).

Toplumsal Ekoloji görüşü Derin Ekoloji'nin tüm insanları ekolojik krizden aynı derecede sorumlu tutmasını eleştirir. "Yani nükleer santrallerle çalıştırılan pek çok fabrikanın sahibi ile bizim köydeki Ali emmi ya da bir gecekonudaki evinde halı dokuyan Fatma aynı kefeye konur" (İdem, 2002: 9). Bu metonimik yanlış algı Derin Ekoloji'nin içerisinde bulunduğu büyük bir açmazdır.

Derin Ekoloji'nin insanı suçlu ilan ederek insan aklını ve teknolojisini yok saymasına şiddetle karşı çıkan Toplumsal Ekoloji, bilim, akıl ve teknolojinin ne amaçla ve nasıl kullanılacağı meselesinin üzerinde durulması gerektiğini dile getirir. Toplumsal çevrecilere göre "İnsanlar doğaya müdahale etmeli mi etmemeli mi? sorusu değil; insanlar doğaya 'nasıl' ve ne amaçlarla, hangi 'etik temellerde' müdahale etmelidir?" (İdem, 2002: 10) sorusu sorulmalıdır. Onlara göre bu sorunun cevabı nasıl bir toplum istediğimizin ve doğaya nasıl müdahale edeceğimizin ifadesi olacaktır. Toplumsal Ekoloji, doğayı tahrip edebilen güç tarafından yani insan eliyle doğanın onarımının gerçekleştirilebileceğini savunmaktadır. Çözüm olarak da

“sınıflı ve hiyerarşik topluma alternatif özgürlükçü *ekolojik bir toplum*” önerisini getirir (İdem, 2002: 9).

Toplumsal ekoloji insanın doğaya hükmetmesi ve sömürmesi gerektiği şeklindeki varsayımın insanın insana hükmetmesi ve onu sömürmesinden kaynaklandığını savunur. Yani tersten ele alacak olursak; ‘insanın doğayı emek potasında *eriterek* özgürleşeceği’ varsayımının tersine insanın, ancak doğayla ahenkli bir şekilde oluşturacağı etiksel ve ekolojik bir müdahale ile doğayı *zenginleştirerek* özgürleşebileceğini savunur (İdem, 2002: 11).

Ekofeminizm’in kadın üzerinden doğanın dengesini sağlama fikri Toplumsal Ekoloji’de toplum üzerinden düşünülmektedir. “Toplumsal ekoloji, bu gezegen üzerindeki yaşamın geleceğinin, toplumun geleceği üzerinden şekilleneceğini kabul eder. Doğal ve toplumsal olan ve her ikisinin de ötesine geçen ve en iyisini içeren yeni bir senteze ulaşmak zorunda” (İdem, 2002: 11) olduğu fikrini benimser. Bu da merkezîyetçilikle değil de katılımcı ve güçlü yerel yönetimlerle mümkündür. Merkezi bir yönetim yerine güçlü yerel yönetimler, daha katılımcı bir demokrasi sağlayacak ve bu sayede ‘hükmetme ve sömürü’ anlayışını ortadan kalkmasına imkân verecektir. Bu anlayışa göre, toplumda sağlanacak olan demokratik yapı, doğanın insanlar tarafından algılanış biçimini de etkileyecek, topluma karşı hükmedici ve sömürücü bakışın ortadan kalkması doğaya karşı bakışı da değiştirecek ve ancak bunun sonucunda doğanın tahribattan ve sömürüden kurtulması sağlanabilecektir.

Derin Ekoloji, Ekofeminizm ve Toplumsal Ekoloji görüşleri doğa tahribatının önüne geçilmesini belirli şartlara bağlamaktadırlar. Her bir görüş farklı ideolojik veya toplumsal siyasetin sözcülüğünü yapmaktadır. Örneğin Toplumsal Ekoloji görüşünü ortaya atan siyaset bilimci Murray Bookchin, ekolojik sorunların bilincine varıp onları çözenin yolunun içinde yaşanan toplumun dengesizliklerini anlamakla mümkün olabileceğini ifade eder. “Sosyalist bakış açısını, öncülük ettiği toplumsal ekoloji hareketinde de vurgulayan Bookchin için ekonomik sorunların temelinde kapitalizmin insan ve doğa üzerine kurduğu çıkar amaçlı ilişki ön plandadır” (Dindar, 2012: 67). Bu ifadelerde, Toplumsal Ekoloji’nin sosyalist ideoloji için alternatif bir yol olarak kullanılışında olduğu gibi Feminizmi savunanların da asıl amaçları, doğanın korunması veya iyileştirilmesi değil, Ekofeminizm üzerinden, savundukları ideolojiler için destek sağlamaktır.

Ekopsikoloji:

Gelişen teknoloji, nüfus artışı, iş imkânlarının daralması, insanların daha çok çalışmak zorunda kalmalarına neden olur. Sürekli olarak çıkar ilişkisi içerisinde olmak ve ekonomik güç veya statü kazanma isteği insanı kendinden koparmakta dinlenmesine ve huzurlu olmasına fırsat

vermemektedir. Böylece insan sürekli olarak çalışmakta ve doğadan uzak kalmaktadır. Bu durum, Hegel'in ele aldığı şekliyle insanın doğaya yabancılaşmasının nedenidir. Hegel "yabancılaşma fikrini, felsefenin temel öngörülerinden biri olan, âlemin başlangıçta bütünsel bir birlik ve kendinde varlık oluşu düşüncesinden hareketle geliştirir" (Ertoý, 2007: 49). Hegel için yabancılaşmanın sona ermesi doğayla yeniden sağlıklı bir bütünlük kurularak sağlanabilecektir. Ekopsikoloji de kaynağında Hegel'in bu felsefesini barındırmakta ve aynen Hegel'de olduğu gibi insanın karşılaştığı günümüz sorunlarının temelinde onun doğadan kopuşu ve doğaya yabancılaşması olduğunu iddia eder. Ekopsikoloji görüşü, bu bakış açısıyla modern dünyada insanın mutsuzluğunun ve huzursuzluğunun çaresi olarak doğayı gösterir.

Ekopsikoloji teriminin yaratıcısı Theodore Roszak, 1992'de yayımlanan *The Voice of the Earth (Dünyanın Sesi)* adlı kitabında Ekopsikoloji'nin felsefesini sekiz kuralla şöyle tarif etmektedir:

1. Zihnin temelinde ekolojik bilinçdışı yatar; yani her insan doğuştan doğaya dair bir bilince sahiptir.
2. Ekolojik bilinçdışının içeriğinde, kozmik evrimin, tarihin ilk zamanlarına kadar uzanan kaydı bulunur.
3. Ekopsikoloji'nin amacı, insanın ekolojik bilinçdışında bulunan ve doğuştan sahip olduğu, doğa ve insanın karşılıklı ilişkisine dair bilgiyi uyandırmaktır.
4. İnsan gelişiminin hayati aşaması çocukluk dönemidir. Ekopsikoloji çocuğun henüz unutmadığı çevresel bilinci yetişkinlerde de uyandırmayı amaçlar. Çocukta bu bilincin gelişmesi için doğayla ilgili hikâyeler, masallar, ninniler çok önemlidir.
5. Ekolojik egonun gelişmesiyle insan, doğaya ve diğer insanlara karşı ahlaki bir sorumluluk duygusuna sahip olur. Ekopsikoloji bu sorumluluk duygusunun sosyal ilişkilerde ve politik kararlarda söz sahibi olmasını amaçlar.
6. Ekopsikoloji'nin en önemli terapilerinden birisi, doğayı bir yabancı gibi gören ve ona hükmetmeye çalışan, politik gücün de kaynağı olan "eril" karakter özelliklerini yeniden ele almak ve düzeltmektir.
7. Ekopsikoloji sanayi kültürünün yıkıcılığını sorgular. Ancak bunu yaparken hayatımızı kolaylaştıran teknolojiye karşı değildir. Bu anlamda Ekopsikoloji anti-endüstriyel değil, post-endüstriyeldir.
8. Dünyanın ve kişinin iyiliği arasında "sinerjik" bir etkileşim vardır. Bu yüzden dünyanın ihtiyaçları insanın da ihtiyaçlarıdır; insanın hakları, dünyanın da haklarıdır (akt. Aslan, 2011: 53).

Görüldüğü üzere, Roszak'ın ortaya koyduğu kuralların temelinde insanın huzurunun ve mutluluğunun sağlanması düşüncesi vardır. Bunun için insandaki erdem ve ahlak gelişiminin sağlanması fikrini ortaya atar. Yöntem olarak da başlangıçta kendisiyle tabii bir bütünlük oluşturduğu doğayla yeniden bir ve beraber olmak düşüncesini ileri sürer.

Çevreci Eleştiri Kuramı:

Kuram, 'Çevreci Eleştiri' ya da 'Ekoeleştiri' olarak iki şekilde adlandırılmaktadır. Bulut ve Oppermann 'Ekoeleştiri' terimini kullanırken Özdağ ve Gökalp Alpaslan genel itibarıyla 'Çevreci Eleştiri' terimini kullanıyor olsalar da 'Ekoeleştiri' tabirini de yer yer kullandıkları görülmektedir. Burcu Karahan ve Gül Güllü de 'Çevreci Eleştiri' terimini tercih ederler. Gül Güllü, "Çevreci Eleştiri ve Bir Uygulama" başlıklı yazısında kuramın ismiyle ilgili görüşlerini dile getirir.

Çevreci eleştiri, "doğa" sözcüğünün yerine getirilerek kullanılmaya çalışılan "çevre" sözcüğünün bugün ifade ettiği anlama eleştirel bir tavırla yaklaşır. Doğa sözcüğü sanki göstermekte olduğu şeyi anırtırmakta uygunsuzmuş gibi her türlü söylemden dışlanmıştır. Bunun yerine çevre terimi kendini dayatmıştır. Etimolojik olarak çevre sözcüğü çevreleyen şeyi ve kullanıldığı bağlam içinde de, daha kesin olarak insan türünü çevreleyen şeyi göstermektedir. Bu insan merkezci görüş, tek gönderimi insan olan ve bütün eylemi yeryüzüne tamamen egemen olmaya yönelik fetihçi uygarlığımızın zihniyetine uygundur (Güllü, 2002: 36).

Güllü tarafından 'Çevreci Eleştiri' adlandırılması eleştirilmesine rağmen, bunun yerine herhangi bir öneri getirilmez. Çevreci Eleştiri'nin temelinde insanın var olması ve insanın merkeze alınarak adlandırılmasına dayanarak, aslında bu eleştiri çeşidinin doğa merkezci söyleminin altında insanı odağa koyan bir düşüncenin yattığını söylemek mümkündür. Yeryüzünde insanın merkezinde olmadığı hiç değilse sonuçları itibarıyla etkilenmediği hemen hiçbir kuram yoktur. İnsan tarafından ortaya konan bir oluşum veya fikirde insanın merkezde bulunmamasını düşünmek oldukça güç görünmektedir. İnsanın yaşamını kendisine endeksli kurmamış olması, çevresini kendisine faydalı olacak biçimde oluşturmaması düşünülemez. Nitekim Çevreci Eleştiri'nin altında yatan ana düşünce ve amaç doğanın dengesinin sağlanmasının ve çevresel krizlerden arındırılmasının insanın daha kaliteli bir yaşam sürmesine olanak sağlamasıdır. Aksi takdirde doğa böyle bir esirgenmeye muhtaç değildir. Doğada meydana gelen bozulmalar insan yaşamını olumsuz etkilemektedir. Zarar gören insanın, doğada yok olması neticesinde doğa kendi dengesini yeniden sağlayabilmektedir. Bu da bize Çevreci Eleştiri'nin temelinde yine insanın ve onun çıkarlarının var olduğunu göstermektedir. Bu bakış

açısıyla eleştiri kuramının ‘Çevreci Eleştiri’ olarak adlandırılmasının doğru bir adlandırma olduğunu söylemek mümkündür.

Çevreci Eleştiri’nin Konusu:

Dünyadaki teknolojik yenilikler ve endüstriyel gelişmeler doğanın en az zarar görmesi prensibinden hareketle değil de ekonomik bir yaklaşımla ve en az maliyet esasına dayalı bir anlayışla günden güne ilerlemektedir. Hava kirliliğinin, toksik atıkların, endüstriyel ve çevresel kirliliklerin oranı gittikçe artmaktadır. Artan bu olumsuzlukların insanlara anlatılması için pek çok alanda istatistiksel veriler sunulmakta ve bilimsel açıklamalar yapılmaktadır. Ancak bu veriler insanları etkilememekte ve insanları çözüm aramak yönünde harekete geçirememektedir. “Zira insanları bilimsel olarak ortaya konan matematiksel şablonlar ve tablolar, rakamlar ve istatistiksel veriler pek etkilememektedir. İnsan bilincine asıl ulaşan hikâyelerdir” (Oppermann, 2009: 5). Çevreci Eleştiri’nin çıkış noktası da tam olarak burasıdır ve Çevreci Eleştiri çevresel kirliliklerin, felaketlerin, krizlerin insanlar tarafından fark edilmesini ve bu sayede çevre bilincinin edebiyat yoluyla insanlara kazandırılmasını hedeflemektedir.

Çevreci Eleştiri, ortaya çıkan şartlara göre çerçevesini genişletmekte ve meydana gelen yeni sorunlara çözüm önerileri getirmek için yeni yaklaşımlar ortaya koymaktadır. Bu nedenle zaman içerisinde Çevreci Eleştiri’nin konusuna giren meseleler değişmiş ve genişlemiştir. “Buell’e göre 1980’lerde münferit yazılarla başlayan birinci devre çevreci eleştiri, “geleneksel doğa yazınının, doğa merkezli eserlerin ve doğa tarihinin ele alındığı, doğal alanların korunması odaklı bir eleştiri dönemi olmuştur.” 1990’ların ortalarında başlayan, toplum odaklı olup kuramsal çalışmalara da sahne olan ikinci devre çevreci eleştiri, “doğal alanların yanı sıra yapılanmış çevre, şehirler ve ekolojik adalet konuları üzerine yoğunlaşmıştır” (Özdağ ve Alpaslan, 2011: 645). Günümüzdeyse üçüncü devre Çevreci Eleştiri tartışmaları sürmektedir. Adamson ve Slovic’e göre üçüncü devre çevreci eleştiri, “etnik ve ulusal özellikleri tanıır, ancak etnik ve ulusal sınırların ötesine geçerek insan deneyimlerinin tüm yönlerini çevreci bir bakış açısından araştırır. (...) küresel iklim değişikliği, biyoçeşitliliğin azalması, bölgesel ekosistemlere gelen tehditler, çevre kirliliğine bağlı sağlık sorunları gibi konulara ağırlıklı olarak yer vermektedir” (Özdağ ve Alpaslan, 2011: 645).

Görüldüğü gibi Çevreci Eleştiri’nin çerçevesi oldukça geniştir. Doğayı ilgilendiren her konu onun ilgi alanına girmektedir. “Stegner’a göre çevreci eleştirinin konusu olabildiğince geniş ve açık, ‘bir sisteme oturmaya çalışmadan sadece edebiyat ve çevre, bunlara ek olarak da ikisinin birbirinden etkilendikleri ve etkilenmiş oldukları tüm durumlar’dır (Karahan, 2002: 29). Çevreci Eleştiri’nin önemli isimlerinden Slovic de Çevreci Eleştiri’nin “doğa yazını eserlerinin akla gelebilecek her türlü bilimsel yaklaşımla incelenmesi ya da her türlü edebî eserde ilk [ilk

bakışta insanın dışındaki doğayla ilgili görünmeyenler de dâhil] ekolojik sezdirilmelerin ve insan - doğa ilişkilerinin tetkiki” (Özdağ ve Alpaslan, 2011: 642) olduğunu söyler. Slovic, ayrıca Çevreci Eleştiri yazılarının “toplumların doğayı anlamasına katkıda bulunabilmesi için dersler, kuramlar, metinler ve laboratuvarlar arasında kaybolmak yerine, fiziksel dünya ile temas içinde yazılması gerektiğini vurgular” (Özdağ ve Alpaslan, 2011: 642). Bu görüş çevreci eleştiri kapsamında yazarların hayatlarının da incelenmesinin gerektiğini savunan çevreci eleştirmenlerin dayandıkları noktadır. Nitekim yazar, birikimi ve sorun olarak gördüklerinin neticesinde üretimde bulunur. Yazarın ortaya koydukları, hayatının ve algı dünyasının bir sonucudur. Söz konusu doğa olduğu zaman ise onun edebi bir eserde canlı bir biçimde yer alması onun gerçekte de yazar tarafından müşahede edilmesiyle yakından ilgilidir. Doğaya ve insana dair her şeyin Çevreci Eleştiri'nin sınırları içinde yer alması onun ele aldığı konuların nedensel geniş bir alana yayıldığını göstermektedir.

Çevreci Eleştiri'nin Yöntemi:

Çevreci Eleştiri görüşünü savunan kimi eleştirmenler bazı yöntem teklifleri getirirlerdir. Ortaya koydukları tekliflerde, çevreci bir metinde olması gereken özelliklerin neler olduğu; bunun yanında bir metne nasıl bakılacağı, metinde nelerin dikkate alınacağı belirlenmeye çalışılır.

Lawrence Buell, *The Environmental Imagination (Çevresel İmgelem)* adlı çalışmasında bir eserin çevreci olup olmadığını belirlememize yarayan beş ölçütten bahseder. Bu ölçütler şöyle özetlenebilir:

1. Eserde insanın dışındaki çevre bir arka plan değildir.
2. İnsanın tarihinin doğa tarihiyle iç içe olduğu bir mevcudiyettir.
3. İnsanın menfaati yasal olan yegâne menfaat değildir.
4. İnsanın çevreye karşı sorumlulukları eserin etik boyutunun bir parçasıdır.
5. Eserde çevrenin değişmezliği değil de bir süreç olduğu düşüncesi vardır.

(Özdağ ve Alpaslan, 2011: 642)

Yukarıdaki ölçütlerin yanında inceleme için yöntem ortaya koyan çevreci eleştirmenler de vardır. Bunlardan birisi olan Glotfelty, Stegner'in “bir sisteme oturmaya çalışmadan sadece edebiyat ve çevre, bunlara ek olarak da ikisinin birbirinden etkilendikleri ve etkilenmiş oldukları tüm durumlar”ın Çevreci Eleştiri'nin konusu olduğu görüşünü taşısa da “Showalter'in feminist eleştirmenin üç gelişim aşaması modelini kullanarak bir yöntem sunmuştur” (Karahana, 2002: 30).

1. Evre: Doğanın edebiyatta nasıl tasvir edildiği meselesidir. Doğayla ilgili pek çok klişe bulunur. Cennet imgesi, bakir toprak, vahşi toprak bunlardan bazılarıdır. Çevreci Eleştiri yalnızca toprakla ilgilenmez. Topraklar, hayvanlar, şehirler, teknoloji, atıklar, çöller, yerli topluluklar ve insan vücudu bu eleştirel yaklaşımın üzerinde durduğu diğer konulardır.

2. Evre: Ünlü ve ihmal edilmiş yazarlar ile doğa yazını gün yüzüne çıkarmaktır. Türkiye’de pek bilinmeyen doğa yazını, doğa odaklı kurmaca olmayan düzyazı olarak tanımlanabilir. Eserlerinde çevre bilinci hâkim olan hikâye, roman, tiyatro yazarlarını ve şairlerini belirlemek gerekir. Nitekim bir yazarın düşüncesini belirleyen ve şekillendiren hayatındaki çevresel koşullardır. Bu bağlamda yaşanan yerin yaratıcılık üzerindeki etkisini araştırıp yazarın büyüdüğü, seyahat ettiği ve yazdığı yerlerin onun eserlerini anlamada önemli olduğu vurgulanır.

3. Evre: Çevreci Eleştiri türlerin simgesel yapısını ve edebi söylemde insanın nasıl tanımlandığını inceler. Çevreci eleştirmenler ayrıca insan içinciliğe getirdiği eleştirilerin edebî çalışmalarda yapabileceği etkiyi de düşünerek derin ekoloji felsefesiyle de ilgilenmektedir. (Karahana, 2002: 29-30).

Bir başka yöntem ortaya koyan çevreci eleştirmen Barry ise, Çevreci Eleştiri yöntemini beş madde hâlinde sıralamaktadır:

1. Çevreci eleştirmen, doğal dünyanın temsiline özel bir ilgiyle yaklaşır, başlıca edebî eserleri çevre merkezli (ekosantrik) bir perspektiften tekrar okur.

2. Büyüme ve enerji, denge ve dengesizlik, simbiyoz ve karşılıklık, enerji ve kaynakların sürdürülebilir ve sürdürülemez kullanımları gibi bir kısım çevre merkezli (ekosantrik) kavramlara uygulama alanları araştırır.

3. Eserlerinde doğa konusunu geniş bir şekilde ele almış yazarları özellikle vurgular.

4. Deneme, seyahatname, anı kitapları ve bölgesel edebiyat gibi topografik malzeme sunan gerçeklere dayalı eserleri vurgulamak suretiyle edebî eleştirel pratiğin alanını genişletir.

5. Baskın edebiyat kuramlarının dış dünyayı dil bilimsel ve toplumsal kurgulayışını benimseyerek bunu yerine dikkatli gözlemlerin çevre merkezli (ekosantrik) değerlerine, ortak etik sorumluluklara önem verir (Özdağ ve Alpaslan, 2011: 643).

Aslında söylenenler, tam anlamıyla bir metin inceleme yöntemi ortaya koymaktan ziyade Çevreci Eleştiri’nin çerçevesini ve genel anlamda nelerle ilgilendiğini belirlemektedir. Bir metnin ne şekilde inceleneceğinin tam olarak belirtil(e)memiş olmasının en önemli nedeni belki de Çevreci Eleştiri’nin, metinde odak noktası belirleyerek odak noktasından belirli

unsurları ve işleniş biçimlerini araştırmasıdır. Bu nedenle doğaya ve insana dair kuram ve teorilerin nerdeyse tamamı Çevreci Eleştiri incelemelerinde bir araç olarak kullanılmaya müsaittir.

Dilin Kullanımı:

Derin Ekoloji'nin ve Çevreci Eleştiri'nin temelinde insanın metnin merkezinden kaldırılarak onun yerine doğanın oraya konması fikri vardır. Bu bağlamda Çevreci Eleştiri'nin insanı metnin merkezinden kaldırma fikrini savunan postmodernizmle benzedikleri görülmektedir.

Çevreci Eleştiri'nin postmodernizmle benzerlikleri üzerinde duran Michael Branch'a göre; "yazınsal metin aslında bir ekosisteme benzer; parçalarının birbiriyle olan ilişkileri sonucu oluşturulan fonksiyonel bir bütündür. Her bir metin diğer metinlerle ve anlamlarla olan karşılıklı etkileşimine göre tanımlanır." Metinler arası etkileşim Çevreci Eleştiri'nin postmodernizmden aldığı tek öge değildir. "İnsan öznesine tanınan sonsuz imtiyazın" kaldırılması hem Çevreci Eleştiri'de hem de postmodernizmde görülen önemli bir özelliktir (Akt. Bulut, 2005). Bu noktaya kadar Çevreci Eleştiri'nin ve postmodernizmin metinler arası ilişki ve ekolojik çeşitlilik bağlamında benzerliklerinin yanı sıra edebî metinde insanın metnin merkezinden kaldırılması fikrine bakış açıları örtüşmekle birlikte metnin merkezi konusunda farklılıkları söz konusudur. Çünkü postmodernizm insanın yerine herhangi bir şeyi ikame etmezken Çevreci Eleştiri insanın yerine doğayı ikame etme çabası içerisindedir. Söz konusu bu farklılığın yanı sıra doğanın yazınsal metinlerde nasıl yansıtıldığıyla yakından ilgili olan dilin kullanımı konusu Çevreci Eleştiri'yi postmodernizmden ayıran diğer önemli unsurdur.

Postmodernizmin 'kurmaca doğa' kavramına karşı çıkan ekoeleştiri, dış dünyayı betimleyen ve ona anlamlar yükleyen dilin, doğanın temelde var olmasını sağlayan bir kavram olarak algılanmasını reddeder. (...) Dili tek gerçeklik olarak algılayan postmodernizme karşı çıkan Ekoeleştirel Kuram, 'dilini betimlemeler yoluyla oluşturduğu doğa kavramının gerçeğiyle uzaktan yakından ilgisi olmadığını' savunarak dilin doğayı yaratma yeteneğinin olmayacağını çünkü bu tür bir betimlemenin sadece yaratıcısının hayal ve düşüncelerinin ürünü olacağını ileri sürer. (...) Dil insanı doğadan uzaklaştırmak yerine, onları doğayla etkileşim içine girmeye teşvik ederek, doğaya yakınlaştırmalıdır (Bulut, 2005).

Çevreci Eleştiri, Toplumsal Ekoloji'nin doğanın evrimsel bir gelişim olduğu söylemine katılır. Bir metinde yer alan insan gibi doğa da durağan olmayan, gelişen, değişen bir yapıya sahip olmalıdır. Bu nedenle Çevreci Eleştiri doğanın bir tasvir unsuru ya da bir arka plan ögesi olarak kullanılmasına kesinlikle karşıdır. Nitekim Çevreci Eleştiri'ye göre "doğa sunduğu

güzelliklerle insana ilham kaynağı olan bir nesne değil, hava, su, toprak ve üzerindeki canlı ve cansız varlıkların bir araya gelerek oluşturduğu karmaşık bir sistemler bütünüdür” (Bulut, 2005).

Çevreci Eleştiri dilin cinsiyet ayrımının üstünde bir kullanımının olması gerektiği üzerinde de durur. Dilin eril ya da dişil bir kimliğe ait olması sorununu da tartışır. Serpil Oppermann, “Doğa Yazınında Beden Politikası” adlı çalışmasında bu konu üzerine eğilerek, doğayı araştıran ve okura anlatan beden, cinsiyeti ve sosyokültürel kimliğinin “doğal” bir izlenim olarak ortaya çıktığını dile getirir.² Genel olarak Çevreci Eleştiri ve özellikle Ekofeminizm, kullanılan dili ve söylemi önemsemekte ve dilin çeşitli yönleriyle incelenmesi gerekliliğini vurgulamaktadır. “Ekoeleştiriye göre dil, içeriğinde toplumların düşünce sistemlerini ve değer yargılarını barındırdığına göre, yazınsal metinlerde ekolojik bilinçlendirme oluşturacak şekilde kullanılmalıdır” (Bulut, 2005). Özellikle insanlarda doğa bilincinin uyandırılması için gerekli olan söylemi üretme noktasında dilin ne derece etkili ve önemli olduğunun bilincinde olan Çevreci Eleştiri’nin dile verdiği önemin temel noktası da burasıdır: Söylem üretmek.

Sonuç:

Çevreci Eleştiri, son dönemlerde hızla çoğalan endüstriyel tesislerin neden olduğu çevresel kirlilikler ve doğanın tahribatı neticesinde meydana gelen bozulmalara dikkat çekmek için ortaya çıkar. Derin Ekoloji, Ekofeminizm, Toplumsal Ekoloji ve Ekopsikoloji gibi çevreye ilişkin farklı yaklaşımlardan yararlanır.

Çevreci Eleştiri’nin ele aldığı konulara ilişkin bir takım değerlendirmeler mevcut ise de tam olarak bir sınırlamadan bahsetmek mümkün değildir. En genel anlamıyla doğa ve insanın karşılıklı ilişkilerini ele aldığı söylenebilir. Ancak bu etkileşimin de statik bir yapısı yoktur. Zaman içerisinde gelişim ve değişim gösteren bu ilişkinin yelpazesi sürekli genişleme eğilimindedir. Çevreci Eleştiri’nin yöntemi meselesi de konusunun sınırlandırılmasının muğlaklığını taşımaktadır. Glotfelty, Barry gibi isimler tarafından yöntem önerileri getirilmişse de tam anlamıyla kabul görmez. Bu nedenle insan ve doğa ilişkisini ele alan Çevreci Eleştiri, henüz tam anlamıyla konu, yöntem gibi hususlarda sağlam ve net mutabakatlarla üzerinde uzlaşılabilen bir hüviyete sahip değildir. Buna rağmen, ezeli bir mesele olan insan ve doğa ilişkisini ele alıyor oluşuyla da dikkatleri üzerine çekerek kısa sürede edebiyat eleştirisi alanında kendisine yer bulur.

² Detaylı bilgi için bk. Serpil Oppermann, “Doğa Yazınında Beden Politikası”, www.littera.hacettepe.edu.tr/TURKCE/18_cilt/6.pdf

Kaynaklar:

- ASLAN, S. (2011). Doğa ve İnsan Arasındaki Dengenin Anahtarı Ekoterapi. *Naturallife*, 10, 50-53.
- ÇÜÇEN, A. (2011). *Derin Ekoloji*. <http://blog.aku.edu.tr/ometin/files/2011/12/derinekoloji.pdf> [Erişim Tarihi: 20.08.2013].
- BULUT, D. (2005). *Çevre ve Edebiyat: Yeni Bir Yazın Kuramı Olarak Ekoeleştiri*. http://www.littera.hacettepe.edu.tr/TURKCE/17_cilt/dilek.htm [Erişim Tarihi: 20.8.2013].
- ÇETİN, O. B. (2005). Ekofeminizm: Kadın-Doğa İlişkisi ve Ataerkillik. *Sosyo Ekonomi*, 1, 25-33.
- DİNDAR, G. (2012). Derin Ekoloji Hareketi ve Ekoeleştiri: Bir Garip Şair Orhan Veli. *Ekoeleştiri Çevre ve Edebiyat*, Ankara: Phoenix Yayınevi, 59-92.
- ERTOY, M. (2007). *Yabancılaşma Kader mi, Tercih mi?* Ankara: Lotus Yayınları.
- GÜLLÜ, G. (2002). Çevreci Eleştiri ve Bir Uygulama. *Varlık*, 1138, 35-40.
- İDEM, Ş. (2002). Toplumsal Ekoloji Nedir? Ne Değildir? *Toplumsal Ekoloji*, 1, 7-20.
- KARAHAN, B. (2002). Yeşillenen Edebiyat Eleştirisi. *Varlık*, 1138, 28-34.
- OPPERMANN, S. (2009). *Ekoeleştiri*. <http://www.pen.org.tr/files/GreenPEN%20Ekoeleştiri%20Prof.%20Dr.%20Serpil%20opperman.pdf> [Erişim Tarihi: 22.8.2013].
- OPPERMANN, S. (2011). Doğa Yazınında Beden Politikası. www.littera.hacettepe.edu.tr/TURKCE/18_cilt/6.pdf [Erişim Tarihi: 22.8.2013].
- ÖZDAĞ, U. (2011). Aldo Leopold ve Toprak Etiği, Toprak Topluluğunun Sade Bir Üyesi ve Vatandaşı Olmak. *Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim*, 134, 25-33.
- ÖZDAĞ, U. ve GÖKALP ALPASLAN, G. (2010). Türkiyat Araştırmalarında Yeni Bir Alan: Çevreci Eleştiri. 3. *Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, C. II, 641-651.
- ŞAKACI, B. K. (2011). *İnsanmerkezcilik ve Çevremerkezcilik Ekseninde Derin Ekoloji Yaklaşımının Çözümlemesi ve Eleştirisi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- YAYLI, H. ve ÇELİK, V. (2011). Çevre Sorunlarının Çözümü İçin Radikal Bir Öneri: Derin Ekoloji. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 26, 369-377.
- YARDIMCI, S. (2006). *İnsan-Doğa İlişkisi Ekseninde Derin Ekoloji ve Toplumsal Ekoloji*, Ankara Üniversitesi. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. <http://www.ekopsikoloji.com/ekopsikoloji-nedir/> [Erişim Tarihi: 14.7.2013].